

Ik verbleef nog vierentwintig uur in Dresden, waar ik op nadrukkelijk verzoek van de Rühles overnachtte in de woning van een vrouw die ik tot een persoonlijk gesprek zou moeten verleiden; zo kon ze eindelijk eens goed praten met een psycholoog die ze vertrouwde. Ze was een rauwkosteter van het strengste soort. Terwijl we direct na mijn komst het door haar bereide avondmaal nuttigden, liet de grote, magere vrouw doorschemeren dat ze het maar moeilijk vond om iemand te vertrouwen die zijn maag gewoonlijk vulde met lijken van dieren. Ze maakte slechts een uitzondering voor de Rühles en voor een man die bij haar en dus ook in zijn eigen leven zo verwoestend te werk ging dat hij absoluut niet zonder de consumptie van lijken kon. Ze keek mij aan wanneer ik haar niet aankeek en keerde haar gezicht van me af zodra ik mijn blik op haar richtte. Ik at precies genoeg om de honger te verdrijven, en maakte haar daarna een overdreven compliment voordat ik naar een sigaret greep. Ze aarzelde een moment voordat ze het dakraam van haar grote zolderkamer opende. Ik posteerde me zo dat de rook snel verdween en overwoog ondertussen of ik mijn koffer uit de kleine slaapkamer zou halen om naar een hotel te verkassen. Ze merkte het, liep naar me toe, keek me voor het eerst in mijn gezicht en zei: 'Otto en Alice denken allebei dat u me kunt helpen. Maar ik geloof het niet en zij eigenlijk ook niet. U bent niet geïnteresseerd in mij, u hebt zelfs een hekel aan me.'

'Dat lijkt maar zo, integendeel, u hebt een hekel aan mij,' reageerde ik. 'Ik vul mijn maag graag met lijken van dieren, drink er wijn of bier bij, rook vooraf, achteraf en tussendoor sigaretten en vind ook nog eens dat vegetariërs veel te veel over eten praten. Om die en vermoedelijk nog andere redenen hebt u een hekel aan mij. We moeten het tot morgenochtend met elkaar zien uit te houden, dan breng ik mijn bagage naar het station. 's Avonds reis ik door naar Berlijn en dan zullen we elkaar nooit meer zien.'

Op een iets verzoenlijker toon zei ze: 'U bent natuurlijk wel een kameraad, ik heb niets tegen u, maar aan de andere kant, u

kunt natuurlijk absoluut niet begrijpen waarom ik ongelukkig ben met Edgar – juist omdat u geen vegetariër bent.’

Het was duidelijk dat ze nu wilde praten, niet omdat ze raad of hulp van me verwachtte maar omdat het noodzakelijk voor haar was om haar eigen klachten te horen. Ze praatte tot diep in de nacht, zonder ook maar één keer op te staan van de keukenstoel waarop ze rechtop, bijna onbeweeglijk zat; alleen haar hoofd zakte op haar borst tijdens de korte pauzes die de woordenstroom onderbraken; soms leek het net of ze een verklaring aflegde. Ze vertelde met veel details over haar kinderjaren, haar werk in de fabriek, haar vroege politieke activiteiten en over Edgar. En aan het eind ook hoe ze vegetariër werd. Haar manier van praten had veel weg van een ingewikkelde klus op verschillende weefgetouwen; ze stond op van het ene, haastte zich naar het volgende, dan naar een derde getouw, keerde terug naar het tweede, het derde, enzovoort. Het was vermoeiend om naar haar te luisteren en, telkens als ze de diepte in ging, werd haar verhaal vooral ook langdradig. Maar toch maakte ze zo’n indruk op me dat ik toen al dacht dat ik haar nooit zou vergeten.

Ze haatte haar naam, Hildegard, vond hem lelijk en gênant – ze vertelde me niet waarom. Misschien omdat hij was gekozen door de man die niet met haar moeder wilde trouwen en die zichzelf niet wilde erkennen. Ze moest hem meneer Eschenheim noemen; hij kwam twee keer per maand, liet zich een royale maaltijd voorzetten die hij in z’n eentje verorberde. Moeder en Hildegard stonden erbij en keken toe, voortdurend paraat om ‘toe te schieten’ zoals hij het noemde, op een wenk van hem het glas bij te vullen, nieuwe gangen op te dienen, zijn servet, dat hij vaak liet vallen, op te pakken en dergelijke dingen meer. Niet alleen in hun straat maar overal in de kleine stad wist men dat Hildegard Eschenheims buitenechtelijke dochter was, en dat ze haar vader niet mocht groeten wanneer ze hem buiten tegen het lijf liep.

Deze dertigjarige vrouw die daar tegen de vreemdeling sprak alsof ze voor eens en altijd alle woorden, al het ongezegde waarvan ze zo vol zat dat ze bijna stikte, moest zien kwijt te raken, zocht elke dag opnieuw – in de rauwkost, in de deelname aan anarcho-communistische manifestaties en het lidmaatschap van proletarisch-pedagogische groepen, in haar werk als gediplomeerde boekverkoopster en in de ‘vrije liefde’ – naar redding tegen de vernedering die, ook al was het nog slechts herinnering, zich elke dag opnieuw liet voelen.

Ik was vast niet de eerste aan wie ze ‘alles’ over zichzelf vertelde. Alice en Otto Rühle hadden haar levensverhaal al gehoord en ook de jammerklachten over haar onvermogen om de angst voor vernedering te overwinnen. En natuurlijk heb ik die nacht niets anders voor haar kunnen doen dan naar haar te luisteren. Toen ik, vijftien jaar later, de romanfiguur Erna en haar beklagenswaardige einde op een zolderkamer verzon, dacht ik niet eens aan Hildegard. Maar toen ik de door een voortreffelijke actrice gespeelde Erna in 1970 zag in een film die op basis van mijn boek *Der verbrannte Dornbusch* was gemaakt, kon ik mijn tranen nauwelijks bedwingen.

In die tijd echter, na dat gesprek met deze vrouw, die ik nooit meer zou zien, wandelde ik door de straten van de mooie stad en dacht alleen maar aan de nabije toekomst, aan mijn nieuwe begin in den vreemde. Ook al ontbrak het me niet aan zelfvertrouwen, ik vergat niet dat ik in staat was vele soorten fouten te maken, bovenmatig geestdriftig te zijn, me arrogant of juist te welwillend op te stellen. Dat bleef allemaal zonder gevolgen zolang ik door vrienden was omringd. Maar in den vreemde zou ik voor elke fout moeten boeten, met name voor mijn grootste, hoewel die niet beklijvend, niet verwijtbaar was: dat ik nog zo jong was, veel te jong voor alles wat ik zou ondernemen. Ik bezwoer mezelf niet te snel op te geven, zelfs als zich in de loop van de eerste maanden geen enkel succes zou aftekenen. Mijn vader had me beloofd me

gedurende de eerste zes maanden te helpen, hoewel zijn bijdrage gering zou zijn, net genoeg om de huur van een niet al te dure kamer te betalen en me voor honger te behoeden.

In de volle coupé luisterde ik naar de op luide toon gevoerde gesprekken, en ondertussen neuriede ik amper hoorbaar het ene na het andere lied. Twee reizigers, kennissen die het toeval jaren later weer bij elkaar had gebracht, vertelden elkaar hoe het hun in de tussentijd was vergaan. Mij interesseerde hun manier van praten meer dan hun verhalen. De humor die midden in hun nietszeggende praat telkens weer opvlamde en je het platte van hun taal deed vergeten, was folkloristisch en voedde zich met de rake clichés van het volkse Berlijns. Sommige clichés kende ik uit de literatuur, maar nu hoorde ik ze pas in het als vrijpostig bekendstaande Pruisische dialect dat een veel sterkere slinger geeft aan de ironie dan de taal van de Weners. Toen we Berlijn naderden, kleurde de avondhemel roze, oranje en grijs. Ik dacht aan de hemel boven de brandende sjtettl en bewonderde de weerschijs van de lichtzee die de wolken boven de enorme stad liet gloeien. Voor het eerst zag ik zo'n kleurenspeel, het was mijn aller-eerste indruk van Berlijn. En het was vermoedelijk nog sterker dan ik het destijds heb ervaren, want ik moest later de veel te talrijke associaties met dit welbekende fenomeen schrappen in de manuscripten van mijn romans. Met Wenen had ik al vanaf mijn kleuterjaren, lang voordat ik erheen reisde, een optimistische, intieme band gehad; met de hoofdstad van het Duitse Rijk verbond me geen enkele droom, ik had geen vooroordeel jegens de stad en ook niet de wens om ervan te houden.

TWEEDE DEEL

De vergeefse waarschuwing

Hoewel Berlijn lang niet zo lelijk was als de boeken schreven, toch miste het de bekoring van oude steden die aan de oever van een rivier min of meer organisch zijn gegroeid. Afgezien van de opdringerige neogotische gebouwen was er praktisch niets wat werkelijk storend was aan deze reusachtige agglomeratie, maar veel bleef – in meer dan één betekenis van het woord – *zonder verband*. Ik ben geen van de gerieflijke, royaal opgezette huizen vergeten waarin ik heb gewoond, maar de herinnering eraan roept geen enkel gevoel bij me op. En toch heb ik tijdens mijn Berlijnse jaren, juist in déze huizen, zoveel met zo'n intensiteit beleefd dat ik wel moest denken dat ik op een hoogtepunt was beland en het er alleen nog om ging dat niet te snel achter me te laten. Ik leefde er niet in jaren maar in dagen en nachten, in uren – zo vlug volgden handelingen en gebeurtenissen, ontmoetingen en bindingen, bedoelingen en verwezenlijkingen elkaar op. Dat lag niet alleen aan mij maar ook aan de stad zoals ze destijds nu eenmaal was. De Berlijners, hier geboren en naar de stad getrokken, leken gedurende de laatste jaren van naoorlogse voorspoed onuitputtelijke energieën te ontwikkelen, ze aanvaardden elke dag opnieuw de razend spannende, enthousiasmerende wedloop met de tijd. In eerste instantie vroeg je je wantrouwend af of deze opgewonden drukte niet werd overschat, of deze

vitaliteit niet het resultaat van een kunstmatig opgewekte roes was waarop onvermijdelijk vermoeidheid en afstomping zouden volgen. De proef op de som zou snel volgen. De economische crisis die eind 1929 begon, raakte Berlijn keihard en greep wreed in het bestaan van alle inwoners van dit ontzaglijke industrie-, handels en bestuurscentrum in. Ik vond de Berlijners vanaf de eerste dag prettige mensen, en waarschijnlijk daardoor lukte het me al snel een goed contact met hen op te bouwen, niet alleen met intellectuelen maar met mensen uit alle lagen van de bevolking, vooral arbeiders.

Een ongeveer veertigjarige man van gemiddelde lengte, stevig gebouwd, met onder asblond haar een licht, vol gezicht, een welgevormd voorhoofd, pientere ogen achter fonkelende brillen-glazen die spottend kunnen uitnodigen en snel kunnen afwijzen, een beweeglijke mond met dunne lippen, zoals bij een klein kind dat nog net niet in huilen uitbarst. Een eerste indruk die telkens terugkeert: een protestantse theoloog die veel schrijft, in het geheim waarschijnlijk ook gedichten. Een lege mouw van het fraai gesneden kostuum – de arts en psycholoog Fritz Künkel had in de oorlog een arm verloren; diezelfde dag, waarschijnlijk op hetzelfde uur, aan een ander deel van hetzelfde front, liep zijn broer dezelfde verwonding op. Künkel geloofde niet in toeval, ook niet in een simpel toeval, ook al was het statistisch gezien een uiterst zeldzame coïncidentie, want hij bleef onder alle omstandigheden een duidende denker, die overal een betekenis achter vermoedde die niet per se, en eigenlijk helemaal niet redelijk hoefde te zijn. Deze zeer scherpzinnige psycholoog was een dialectische nakomeling van Eckhart, de meest Duitse van alle christelijke mystici. Künkel was op zijn geheel eigen wijze gelovig – wát hij ook was, hij was het op zijn geheel eigen wijze, zoals hij ook Duits-nationaal was. Hij had gelijk dat hij zich als niemands discipel gedroeg; hij was wel genegen om van iedereen te leren

die iets nieuws te melden had, zo ging hij toch gestaag voort op een weg die de zijne was. Er waren er al die hem volgden hoewel hij nog bezig was de fundamente te verstevigen waarop hij zijn school wilde optrekken.

Fritz Künkel kende mij en hij twijfelde er niet aan dat ik niet alleen met Adlers goedkeuring maar ook op diens verzoek naar Berlijn was gekomen. Als voorzitter van de Berliner Gesellschaft für Individualpsychologie heette hij me welkom; hij was er zeker van, zei hij, dat mijn medewerking voor iedereen heel nuttig zou blijken te zijn. In ons eerste lange gesprek memoreerde ik een aantal keren de Rühles, die hij natuurlijk kende, en ik liet hem weten dat het me net als hen veel waard was om de relatie tussen individuele psychologie en marxisme hechter te maken. Hij wilde weten wat dat in de praktijk kon betekenen. Twee dingen, zei ik: ten eerste om de kennis over de individuele psychologie binnen de arbeidersbeweging te verspreiden en socialistische jeugdleiders en maatschappelijk werkers en de hoofden van pedagogische, staats- en stedelijke instituten te beïnvloeden; ten tweede om binnen de individueel-psychologische beweging de kennis over sociale verhoudingen en daarmee de juiste beoordeling van hun betekenis voor een beter begrip van individuele en sociale verschijnselen te stimuleren.

Hij vroeg me niet of het me te doen was om de gehele individueel-psychologische beweging in Duitsland te politiseren, maar liet wel doorschemeren dat hij een dergelijk streven niet zou kunnen goedkeuren, hij voegde er echter niet aan toe dat hij zich tegen de uitvoering daarvan zou verzetten. Ons gesprek nam al snel een andere wending; we discussieerden over dialectiek – niet die van Hegel of Marx maar de door hem geprefereerde *vitale dialectiek*, die hij als de bron van alle motivaties beschouwde. Hij drukte zich helder uit, als terloops wist hij frappante formuleringen te produceren; net als Heidegger en C.G. Jung gebruikte hij veelvuldig alledaagse woorden en sleetse zegswijzen op een manier

die er een andere, diepere betekenis en aldus een onvermoede originaliteit aan gaven. Lang voordat ik Heideggers *Zijn en tijd* had gelezen, was ik in de literatuur op een dergelijke opwaardering van versleten woorden gestuit. Ik bewonderde ze nu ook bij Künkel, maar ik kon alleen met hem meegaan voor zover hij als karakteroloog sprak. Als mysticus interesseerde hij me alleen esthetisch, want zijn god was, als hij al aanwezig was, een vale burger, een gemakkelijk te verjagen schaduw van de Joodse god die mijn overgrootvader Boruch overal ontmoette en van wie hij zijn leven lang meer had gehouden dan van welk aards wezen ook.

Voor zowel Adler als Rühle stond bij voorbaat vast dat Künkel en ik steeds scherper van elkaar afgebakende, tegengestelde posities zouden innemen. We waren inderdaad tegenstanders, maar we discussieerden graag privé en op openbare bijeenkomsten, immer nieuwsgierig naar de argumenten van de ander en de wijze waarop ze gepresenteerd werden. Na onze eerste ontmoeting stelde Künkel mij zijn spreek- en wachtkamer ter beschikking voor mijn cursussen. En zo begon mijn carrière in Berlijn. Zelf bleef hij zo nu en dan na zijn vermoeiende werkdag hangen om te luisteren, en hij adviseerde geestverwanten zijn voorbeeld te volgen.

Terwijl ik deze regels schreef, probeerde ik die ontmoetingen ook visueel op te roepen. Soms lukte het me om Künkel, die ik sinds 1933 niet meer heb gezien, en Ruth, zijn jong overleden vrouw, die een zeer goede vriendin voor me was geweest, tot leven te wekken, met alle details van hun uiterlijke verschijning, hun gebaren, de voor hem of haar karakteristieke toonval. Het onduidelijkst, bijna helemaal vervaagd zelfs, zag ik mijn eigen verschijning in die tijd. Ik kon – niet zonder moeite, dat is waar – beetje bij beetje de gelaatstreken, gebaren, lichaamshouding van de spreker terugvinden en natuurlijk het snelle loopje waarmee

ik, zonder het te beseffen, de allure van mijn vader imiteerde. Dit alles levert echter alleen de kenmerken van een signalement en niet een portret op. De verklaring? Ik ga die nu niet zoeken, maar het schijnt me toe dat het te maken heeft met de eerdergenoemde doelgerichtheid die mijn gezichtsveld vernauwde. Ik was naar Berlijn gekomen, waar ik amper een mens kende, moest een lastig karwei uitvoeren en daarvoor ook snel mensen zien te winnen: voor Adler, voor de marxistische individuele psychologie, voor de revolutie en ten slotte voor mijzelf. Ook voor mij dus om te zorgen dat ze me vertrouwden, me geloofden en zo gemakkelijker voor de zaak gewonnen konden worden.

Adler had me voor mijn vertrek twee vellen papier in de hand gedrukt – ze bevatten een aanbeveling, in zowel handgeschreven als getypte vorm, die mij als de ‘beste vertolker van zijn opvattingen’ beschreef en op een welhaast overdreven wijze zijn ‘volste vertrouwen’ in mijn persoon en in mijn initiatieven tot uiting bracht. Deze aanbeveling heb ik nooit gebruikt, ik heb zelfs niet eens overwogen haar aan iemand te tonen of eraan te refereren. En dit bijzondere document was ook helemaal niet nodig geweest om mijn groeiende besef te versterken dat ik beslist niet voor mezelf maar vooral als afgezant een zaak diende te verdedigen.

Die zendingsdrang paste ongetwijfeld bij mijn aard, net als bij die van de vele jonge mensen die in tijden van grote rampspoed hun eigen weg in het leven zoeken en, om die weg te vinden, zich aansluiten bij bewegingen die op hun beurt een historische opdracht menen te moeten vervullen, aangezien alleen hún de voorname opdracht ten deel valt een stam, een volk, een klasse, de gehele mensheid te bevrijden. Zonder zendingsdrang zou vermoedelijk niemand van de jonge narodniki de wil, laat staan de moed hebben opgebracht zich ‘onder het volk’ te begeven om in achterlijke dorpen, waar niemand hen verwachtte en vrijwel niemand hen begreep, de boodschap van mensenrechten en oproer te brengen; geen van hen had ook maar een moment

gedacht dat hij in staat was om te veranderen in een kopensneller, een moordenaar. Het ondenkbare werd mogelijk en zelfs een absolute plicht zodra deze jonge mensen ervan overtuigd waren als *afgezant* te handelen, trouw aan een missie.

De vraag hoe bescheiden of onbescheiden ik destijds in persoonlijke aangelegenheden ben geweest, lijkt me irrelevant, zo niet totaal oninteressant. Dat ik nooit een toonbeeld van bescheidenheid ben geweest, mag duidelijk zijn; in de praktijk wilde ik niet eens bescheiden zijn, maar toch was ik dat wel tegenover mensen wier geest of edelmoedigheid, wier onrechtvaardige lijden of wier leeftijd me het gevoel gaven dat ik hun iets schuldig was – respect, bewondering wellicht – en dat ik hen hoe dan ook in alle opzichten voor moest laten gaan. Maar als je je voor een zaak diende in te zetten, dan gold in de eerste plaats de wet van actie, waarbij persoonlijke beperkingen niet van belang waren.

Wat had een uit het Oost-Galicische stadje Zablotow afkomstige piepjonge Jood te maken met de strijd van de Duitse proletariër? Welk recht mat hij zich aan om daarin een rol – al was die nog zo minimaal – te spelen? Wie vertegenwoordigde ik? Stellig niet de arbeiders van Berlijn-Wedding, Essen of Chemnitz. Was ik een afgezant? Zelfs mijn eigen omgeving zou me niet hebben uitverkoren: de vrome Joden niet omdat ik ongelovig was, de zionisten niet omdat ik niet geloofde in hun oplossing van het Joodse vraagstuk, mijn vrienden uit de jeugdbeweging niet omdat ik de inspanningen die ze zich getroostten niet had willen delen, want ik bleef in het beste geval een sceptisch-vriendelijke observator terwijl ik als een van hen aan de opbouw van hun kibboetsen had moeten deelnemen. En al was ik een ‘afgezant’ van Adler, ik vergat in gesprek met Künkel ondertussen niet dat hij een representatief psycholoog in Duitsland was of kon worden – hij, niet ik.

In mijn herinnering blijft, zoals gezegd, het uiterlijke beeld van wie ik destijds ben geweest heel vaag, alsof ik mezelf – hoe merkwaardig het ook mag klinken – bij deze ontmoetingen had